

זאת, השכלתו של וון דר לאן לא הייתה ללא חורים: כדי להפגין לפני ארנו את בקיאותו בסגנון אקדמי, הוא הסביר לו תופעת מחלות חסר מסויימות אצל עופות, שמקורן בחוסר וויטמינים - אוויטמינוזה בלע"ז. הוא הסביר ברצינות גמורה שקיימת A-וויטמינוזה, B-וויטמינוזה, C-וויטמינוזה - בהתאם למחסור בוויטמין המסוים, והתכוון באוויטמינוזה של A, B, או C. הוא לא היה מסוגל לזכור שהמילה ההולנדית kippen שפירושה 'עופות' אינה בהכרח זהה עם המילה kippen הגרמנית, שפירושה 'להפוך'. כך קרה שבשיעורי התיאוריה החקלאית לא חסרה נימה בידורית, בוודאי לא בעיני קושביץ, שהפך את ה-Tuin לתוכנית קברט הממלאת ערב שלם.

האם הפקתי תועלת כלשהי כחקלאי עתידי מהעבודה בענף הירקות בוורקדורף? בלי ספק, יסודות לחשיבה חקלאית הונחו, אם כי לא יכולתי באופן מעשי לנצל את רוב הדברים שלמדתי שם. תנאי האקלים והקרקע בארץ הנם שונים לחלוטין מאלה שבהולנד, ושנות מלה"ע ה-II והשנים שאחריה הביאו להפיכה מן היסוד בתפיסות ומושגים בחקלאות, והיסוד הכלכלי גבר על הראיה החקלאית הטהורה, כבשאלות הזנת בעלי חיים ומחזור זרעים. אך רגישות השוק לעודפי ייצור רזפה אותנו גם פה בארץ, ואיתה אי-היציבות של ענפי ייצור רבים, לאור תמורות כלכליות ופוליטיות שחלות בזירה. היום חקלאי הולנד, עם שאר ארצות השוק האירופי המשותף, נהנים, תוך תחרות קשה ביניהם, מציבור של 300 מיליון צרכנים - אותו שוק של חברה מערבית צורכת, שאנחנו כאן חסרים. אך תולדות החקלאות שלנו, התפתחותה, יכולתה וסיכוייה - אלה שייכים לדיון אחר.

פעילות התרבות הראשונה בוורקדורף הייתה לימוד העברית. המורים היו "שליחים" מן הארץ ולא תמיד ברור מי שלחם ומה תכלית שליחותם. אחד המורים, שנשלח אלינו כמורה היה יוסף חנני, מורה בב"ס יסודי בפתח תקווה. הוא ראה עצמו קודם כל כסופר, ומטרת שליחותו הייתה לכתוב ספר חדש בשעות הפנאי הרבות, שעבודתו כמורה לעברית בוורקדורף איפשרה לו. הוא ידע להורות והתקדמתי טוב אצלו. אך הוא לא היה מסוגל להקנות לי עניין בספרות העברית המקורית או המתורגמת לעברית מאידיש. הייתה זו רוח הספרות, שהייתה כל כך זרה לי, אך גם את סגנון הספרות העברית החדשה היה לי קשה לקלוט. את הספר שכתב בוורקדורף, "אחד רץ ואחד מתהלך", שדן בבעיות בין קיבוצניקים, ניסיתי לקרוא יותר מאוחר בארץ, ולא הייתי מסוגל לכך. אולי אסור היה לי להתחנך על תומס מן וסטפן צווייג, כדי להבין ספרות עברית. המפתח לידע בספרות העברית הוא בהכרת התנ"ך והתלמוד - וידע זה חסר לי. כל זה לא מנע ממני ללמוד עברית כשפה מדוברת, וכעבור זמן התחלתי גם לדבר.

המורים התחלפו במשך הזמן. הצייר אריה ארוך, ששהה בהולנד בשליחות כלשהי ללמודים ועבודה, הורה אצלנו זמן מה, וכן חבר דגניה ב', צבי קוטנר. "שליחותו" היה אופי חברתי פרטי: הוא נפרד מאישתו והקבוצה החליטה שמגיעה לו הבראה נפשית בחו"ל. לא כל אחד מהטיפוסים שהראו עצמם בוורקדורף היה באמת שליח. רובם ככולם קיבוצניקים, שהשד יודע מי שילם עבור נסיעתם. הם נעו כ"טרמפיסטים" על פני יבשת אירופה. מטרת ביקורם בוורקדורף הייתה בדרך כלל לאכול ולישון כמה ימים חינוס אין כסף... ב-1938 המצב השתנה ואנשים מהשורה הראשונה הופיעו באירופה במטרה אחת: להכין את עליית ההצלה, עלייה המונית. קדמה לכך ועידת הקבוץ המאוחד בעין חרוד ב-1937 ובעקבותיה נשלח אורי קוך (כוכבא) מנען, כשליח המוסדות והקבוץ, להולנד. פעילותו, יחד עם אחרים, הביאה לעלייתנו ארצה בקיץ 1939.

הפעילות התרבותית בוורקדורף הלכה והתרחבה במשך הזמן. באו אנשים חדשים, ביניהם נגנים, ואפשר היה לקיים תזמורת קאמרית שלמה. אני לוין הרחיבה את המקהלה שלה ואני - נגד רצוני והשיפוט העצמי היותר טוב שלי הצטרפתי, עד שחלוקי דעות ביני לבין אני לוין שמו קץ להשתתפותי במקהלה. במאמר שכתבתי בביטאון השבועי שלנו בנושא "אומרי ההן" של קורט ווייל, שקראנו באחד הערבים, הסתייגתי, אולי לא בצדק, מהעזתנו להתנסות בנושא כזה. אני נעלבה ונאלצתי לפרוש מהמקהלה.

אחת ההופעות היותר מוצלחות הייתה השמעת "קנטאטת האיכרים" מאת י.ס. באך. לא היה חסר דבר, הייתה תזמורת, שתוגברה בחליליות והיו מקהלה וסולנים. בתחילת 1938 הגיעה משווייץ, אורזל בריניצר, והביאה איתה חליליות. ארנו התלהב ומיד התחיל בכישרון רב, לנגן חלילית. אנמי פוזנר התגלה כבר קודם לכן כקול קאמרי, אלט לא גדול, אך מפותח. היא אהבה במיוחד את שוברט... (Voruebergehen ans Tor Dir schreib im) gute Nacht, אך בערב ה"קנטאטה" בלטה. במשך שנים רבות נזדמן לי לשמוע ברדיו הקלטות של "קנטאטה לאיכרים"; אך אף אחת לא עמדה בעיני בהשוואה להופעה בוורקדורף בקיץ 1938; איני טוען לאובייקטיביות...